

Політологія. Правознавство.

Ковальчук В.Б.

Історичні етапи розвитку прав людини

Проблема прав людини в тій чи іншій формі була присутня на всіх етапах історії людства. Вона була висвітлена в політико-правових трактатах мислителів різних епох, а починаючи з XVIII століття, знайшла відображення в державно-правових актах більшості демократичних країн світу. У цьому сенсі історія людства – це разом з тим історія формування та еволюції уявлень про права людини – від примітивних і нерозвинутих до сучасних.

Людство пройшло багато етапів до встановлення міжнародних стандартів з прав людини. Однак більшість дослідників підтримують концепцію “трьох поколінь прав людини”. Згідно з нею права людини розподіляються за такими ознаками: перше покоління – громадянські та політичні права, проголошені буржуазними революціями; друге покоління – соціально-економічні, що мають у своїй основі соціально-економічні вчення; третє покоління – права колективні або солідаристські, проголошені, головним чином, державами, які нещодавно з’явилися на політичній карті світу (1).

Однак, аналізуючи генезу прав людини в контексті суспільно-історичного розвитку людства, принципово важливим є питання стосовно природи прав людини. Якими є права людини: природними (вродженими) чи соціальними, тобто такими, які залежать від умов існування людини? Можуть вони утискуватися державою чи є невідчужуваними, невід’ємними? Мислителі різних історичних епох і різних народів намагалися дати відповідь на ці питання. Але й сьогодні вони є актуальними і залишаються об’єктом наукових досліджень.

Так, з точки зору античного (афіського) права свобода людини є найбільшою цінністю. Всі люди рівні від народження і мають однакові права. Арістотель, наприклад, до таких прав відносив право власності, яке відображає природу людини і засноване на любові до себе. Однак давньогрецький мислитель відмовляв у цьому праві рабам, які “по природі належать не самим собі, а іншим” (2).

У середні віки ідея прав людини набула релігійного змісту. У середньовічних схоластів не було сумнівів стосовно божественного походження права. Не викликав сумніву і факт існування природного права, яке визнавалося чинним, обов’язковим і таким, що стоїть вище звичайного (позитивного) права. Дискусії точились лише навколо питання, яким чином співвідноситься природне право з божественним, зливається воно з ним чи існує незалежно.

У повній мірі ідея прав людини знайшла відображення в політико-правовій думці ХУІІ – ХУІІІ ст. Вона була присутня у філософських трактатах багатьох відомих мислителів: у Нідерландах – це Гуго Гроцій і Бенедикт Спіноза, в Англії – Томас Гоббс і Джон Локк, у Франції – Жан Жак Руссо і Поль Гольбах. У цей період набуває поширення теорія природного права. Одним з її засновників вважається Джон Локк. Суть ідеї природного права полягала в тому, що всі люди від народження наділені рівними правами, і зокрема, правом на життя, власність та свободу совісті і віросповідання (3). Ці права є невідчужуваними, невід’ємними і надаються людині Богом, а

тому ніхто, включаючи і державу, не може їх порушувати. Закони, які видаються в державі (громадянські закони) повинні, на думку Дж.Локка, відповідати природнім законам. Основний (ідеальний) задум Джона Локка полягав у тому, щоб природні закони знайшли своє відображення у громадянських законах, набувши необхідну визначеність і публічно-владний захист з боку держави.

Філософ розмежовував два поняття: “право” і “закон”. Право ототожнювалося зі свободою людини. Мати право на що-небудь – значить володіти свободою, бути вільним у здійсненні будь-яких дій. Закон має слугувати праву. Закони можуть бути правовими і неправовими. Держава і закони необхідні для права, але якщо закони не захищають, а навпаки, обмежують свободу, якщо влада встановлює закони довільно – такі закони не можуть називатися правовими.

З розвитком суспільно-політичних відносин права людини з ідеальної категорії поступово перетворюються в реальну, яка знаходить своє відображення в державно-правових та міжнародних актах, виступаючи критерієм демократичності того чи іншого національно-правового режиму. Серед перших юридичних документів, які відображали права людини у систематизованому вигляді, були: акти англійського конституціоналізму – Петиція про права (1628 р.), Habeas Corpus Act (1679 р.) і Білль про права (1688 р.); американські акти – Декларація прав Вірджинії (12 червня 1776 р.), Декларація про незалежність Сполучених Штатів Америки (4 липня 1776 р.), Конституція США (1789 р.), Білль про права (1789-1791 рр.); французька Декларація прав людини і громадянина (1789 р.).

Декларація прав людини і громадянина стала певним підсумком усієї попередньої боротьби людства за свої права. В її основу була покладена ідея природного права Джона Локка: “...люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах” (4). Згідно зі ст. 2 документу завданням кожного державного союзу є забезпечення природних і невідчужуваних прав людини. До таких прав було віднесено: “свободу, власність, безпеку, опір гнобленню” (5). До числа природних прав людини також належало право на свободу совісті та віросповідань. Згідно з Декларацією людина може реалізувати свої права, не порушуючи свободу інших суб’єктів суспільного життя. Межі такої свободи визначаються лише законом.

Важливим досягненням Декларації було розмежування прав людини та прав громадянина, що по суті, означало різницю між людиною взагалі, яка живе серед інших людей і має однакові з ними права (основу їх складали природні права) та політичною особою (громадянином), права та обов’язки якої виникають у процесі взаємодії з державою. Як слушно зазначає відомий російський теоретик держави і права В.Нерсисян, відмінність прав людини і прав громадянина, в даному випадку, означає розмежування і відносно самостійне буття економічних і політичних відносин, сфер приватного та публічного права, а в результаті – поділ на громадянське суспільство і державу (як політичну спільноту) (6).

Ряд статей Декларації стосувалися політичних прав громадян. У ст.3 закріплювалось право націй на суверенні права. Нація та народ є єдиним джерелом влади. Громадяни наділені правом самостійно вирішувати питання політичного та національного самовизначення (7). Разом з тим закріплювалось право на свободу думки та спо-

ва (8). Однак пріоритетними вважалися природні права людини.

Декларація прав людини та громадянина 1789 року, по суті, завершила перший етап розвитку прав людини, для якого характерні такі принципи права:

1) "принцип рівності від народження" – всі люди від народження мають рівні права;

2) "принцип невідчуженості" – ніхто не може бути позбавлений цих прав, у тому числі й держава;

3) "принцип пріоритетності права" – право стоїть вище від закону. Останній вважається правовим не тому, що є формально коректним актом, який спирається на примусову силу держави, а тому, що наділений правовим змістом і захищає свободу людини.

Більшу частину прав, які проголошувались у цей період, дуже часто називали "свободами", оскільки вони визначали ту сферу суспільного життя, яка залишалася поза межами регулювання чи втручання держави.

Другий етап розвитку прав людини припадає на початок і, особливо, середину ХХ ст. і пов'язаний, перш за все, з включенням у конституції багатьох країн світу цілої низки соціально-економічних прав. Пріоритетність цих прав була визначена в політико-правових теоріях того часу. Особливу роль у цьому питанні відіграв марксизм. Марксистська доктрина мала значний вплив на теорію держави і права в цілому, і, зокрема, істотно змістила акценти у підході до розуміння природи прав людини. Її прихильники розглядали права людини виключно як явище соціально-історичне, породжене комплексом суспільних відносин, визначальне значення з-поміж яких належить соціально-економічним відносинам. Перевага надавалася соціально-економічним правам, а всі інші розглядалися як похідні від них, і, фактично, відступали на другий план. Представники марксистської теорії права виключали природні права з переліку прав людини, оскільки вважали, що людину правами наділяє держава.

Пріоритетне ставлення до соціально-економічних прав було характерним для держав соціалістичної правової сім'ї. У колишньому СРСР вони вважалися "головним досягненням соціалізму, предметом гордості". Так, зокрема в Конституції Української РСР 1978 р. значна частина статей стосувалася таких прав: право на працю (ст.38), право на відпочинок (ст.39), право на охорону здоров'я (ст.40), право на житло (ст.42) і т.д., і жодного слова не було зазначено стосовно права на життя, приватну власність, свободу слова та віросповідання (9).

Звісна річ, що соціально-економічні права не можна недооцінювати. Світове співтовариство визнає їх на рівні з громадянськими, політичними, культурними правами, про що свідчить, зокрема, прийнятий в 1966 році Генеральною Асамблеєю ООН Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, а також конституції переважної більшості демократичних країн світу, в яких вони закріплені. Щоправда, в цих конституціях забезпечення відповідних прав можливе лише за умови реалізації первинних невідчужених прав людини, і, зокрема, права на власність.

У другій половині ХХ ст. з'являються права "третього покоління", до яких належать колективні або солідаристські права. Вони являють собою синтез особистих та загальних прав і є універсальними. Це, зокрема, право на мир, на охорону навколишнього середовища, право на інформацію, тощо. Разом з тим частина дослідників до прав "третього покоління" відносить право на політичне, економічне, національне самовизначення. Якщо для західних демократій питання про право нації на самовизначення в основному було вирішено ще в ХІХ ст. і там

сьогодні мова йде швидше про право людини, а не про право народу, то для колишніх тоталітарних та авторитарних держав, у тому числі і для України, вони є особливо актуальними. У цьому контексті виникають певні побоювання, що, акцентуючи увагу на колективних правах, можна ускладнити проблеми співвідношення прав народу (нації) та прав особистості (10).

Пануючою сьогодні на Заході є думка про те, що права людини і, зокрема, природне право є пріоритетними по відношенню до права народу (нації). З теоретичної точки зору ця теза є бездоганною. Однак специфіка пост-тоталітарних держав полягає у тому, що процес реалізації прав людини та прав нації (зокрема, право на національний суверенітет) йдуть паралельно. Однак слід мати на увазі, що право народу є колективним правом спільноти, що складається з окремих осіб, і тому важливо, проголошуючи гасла про національний суверенітет, не забути про первинні невід'ємні права конкретної людини.

Таким чином, говорячи про природу та генезу прав людини на різних етапах історії людства, слід вказати на дві сторони цього питання. З одного боку, права людини можна розглядати як явище соціально-історичне, яке породжене комплексом суспільних відносин – економічними, політичними, культурними. Міра визнаності та захищеності прав людини в тому чи іншому суспільстві визначається типом соціально-економічної організації, ступенем загальноцивілізаційного розвитку, рівнем його гуманізації і лібералізації. З іншого боку, права людини – це явище не лише соціальне, але й природне. Це означає, що поряд з позитивними правами існують природні права, які не залежать від зміни суспільних відносин. Ці права безпосередньо й імперативно впливають з природнього стану речей і є невід'ємною складовою людини. Вони не можуть бути відчужуваними, оскільки, втративши їх, людина перестає бути собою. За своєю суттю ці права є абсолютними і незмінними.

Випуски

1. Мюллерсон Р. Права человека: идеи, нормы, реальность. - М., 1991. - С.29; Заблоцька Л. Виникнення та формування міжнародних стандартів у галузі прав людини // Український часопис прав людини. - К., 1995. - №1. - С.39.
2. Аристотель. Политика. - М., 1997. - С.41
3. Локк Дж. Два трактата о правлении / Сочинения. - М., 1988. - С.265.
4. Декларация прав человека и гражданина (26 августа 1789 года) / Хрестоматия по всемирной истории государства и права. - Под. ред. Батыра К., Поликарповой Е. - М., 1996. - Т.2. - С.85.
5. Там само. - С.85
6. Нерсисян В. Философия права. - М., 1997. - С.110.
7. Декларация прав человека и гражданина (26 августа 1789 года) ... - С.86.
8. Там само. - С.86.
9. Історія української конституції. - К., 1997. - Упорядники Слюсаренко А., Томєнко М. - С.236-277.
10. Заблоцька В. Виникнення та формування міжнародних стандартів у галузі прав людини... - С.42.